

33. Этимологический словарь славянских языков... – С. 92.
34. *Iliadi O.I.* Вказана праця. – С. 238.
35. *Holutiak-Hallick S.P. Jr.* Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States. – Georgia: Slavic Onomastic Research Group, 1994. – S. 101.
36. Книга пам'яті України: Запорізька область / Гол. ред. В.П. Сльота. – Запоріжжя: Дике Поле, 2003. – Т. 15. – С. 107.
37. *Holutiak-Hallick S.P. Jr.* Вказана праця. – С. 101.
38. *Чучка П.* Зазнач. праця. – С. 170.
39. *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апеліятыўнай лексікі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – С. 98.
40. *Габорах М.* Назви гір Івано-Франківщини: Словник-довідник. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – С. 66.
41. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... – Т. III. – S. 19.
42. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій... – С. 378.
43. *Грабовацький В.* Гуцульщина в історії України: Виступ на Конгресі гуцулів. – Коломия: Світ, 1993. – С. 9.
44. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1965. – Bd II. – S. 305.

Яций В.А. О наименовании поселения Прикарпатья Галич

В статье проведено историко-этимологический анализ ойконима *Галич* – одного из древнейших поселений Прикарпатья. На материале документально засвидетельствованных исторических фактов названия города прослежено фонетические модификации исследуемого онома в хронологии.

Ключевые слова: антропоним, личное имя, апеллятив, дериват, топоним, ойконим, историческая топонимия.

Yatsiy V.A. On the subcarpathion settlement name Halych

In the article the historical-etymological analysis of oiconym Halych as the one of the most ancient settlements of Subcarpathion region is done. On the material of documentally authenticated historical fixations of the settlement name there phonetical modifications of mentioned oiconym are traced.

Key words: anthroponym, personal name, appellative, derivate, toponym, oiconym, historic toponymy.

УДК 351.853:371.233(477.75)

Є. В. МОЛОЧКО

Питання охорони історико-культурної спадщини Криму в роботах краєзнавців-популяраторів

У другій половині XIX ст. удосконалювалися форми екскурсійно-пізнавальної роботи та методи краєзнавчих досліджень кримознавців. Роботи краєзнавців-популяраторів виконували свою функцію у справі освіти й ознайомлення приїжджаючих з історико-культурною спадщиною краю. У них містилися відомості про збереження пам'яток історії та культури, охоронних заходах і реставраційних роботах.

Ключові слова: Є.Л. Марков, В.Х. Кондаракі, Крим, пам'ятки, охорона історико-культурної спадщини.

Друга половина XIX століття характеризується інтенсивним розвитком кризознавчих студій у найрізноманітніших галузях знань. Інтерес до півострова, викликаний героїчними і, водночас, трагічними подіями Кримської війни, виявився в усіх сферах: природно-географічній, історико-археологічній, туристичній, кліматично-бальнеологічній, народознавчій. Особливий інтерес викликала історико-культурна спадщина Криму.

Відповіддю на збільшений попит стала краєзнавча література популяризаторського характеру, яка узагальнювала, систематизувала й адаптувала до запитів читачів наявні відомості про стан пам'яток історії та культури краю. Ці публікації, насамперед, служили формою залучення масової публіки до питань дослідження й охорони історико-культурної спадщини, а також надавали людям, що не мали спеціалізованої підготовки, можливість детальніше вивчити кримські пам'ятки. Діяльність краєзнавців – з іншого боку – була способом освоєння історико-культурної спадщини Криму, який сприяв накопиченню різнобічних знань про специфіку форм її охорони. При цьому вона сприяла включенню більшої кількості старожитностей до екскурсійних програм, сприяла деяким первинним охоронним заходам. Аналіз творчої спадщини краєзнавців-популяризаторів у справі розповсюдження знань про край дозволяє найбільш повно й об'єктивно відобразити процес первинного вивчення пам'яток історії та культури Криму в другій половині XIX ст. У зв'язку з цим виділяється діяльність Євгенія Львовича Маркова (1835–1903) [1] та Василя Христофоровича Кондаракі (1834–1886) [8], краєзнавчі напрацювання яких викликають й сьогодні безперечний інтерес.

За життя Є.Л. Маркова популярності набули його «Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории, природы», що вийшли у 1872 р. окремою книгою [3]. Протягом подальшого тридцятиліття книга перевидавалася тричі – у 1884 [4], 1902 [5], 1911 р. [6]. Праця складалася з трьох розділів: 1) подорожні нотатки з описом найбільш привабливих пам'яток історії та культури Криму; 2) опис печерних міст Криму (друга пагінація розділів); 3) окремий розділ «С Южного берега (путевые письма)».

Інтерес являють собою відомості про стан і охорону пам'яток, розміщені в «Универсальном описании Крыма» В.Х. Кондаракі. Перша частина їх вийшла окремим томом у 1873 р. в Миколаєві з докладними даними з історії, географії, ботаніки, зоології Криму [2]. У 1875 р. краєзнавець поновив видання праці в Санкт-Петербурзі, де були опубліковані чотири томи, які включали в себе одинадцять частин.

Історико-культурну спадщину Кримського півострова, охарактеризовану в працях краєзнавців, можна розділити на п'ять груп: 1) печерні міста; 2) військово-історичні пам'ятки; 3) православні святині (культові споруди); 4) палацово-паркові комплекси; 5) пам'ятки природи.

Значний інтерес приїжджих у другій половині XIX ст. викликали печерні міста. В Чуфут-Кале знаходилося кілька залишків старовини, що викликали інтерес: стіни, які обсипаються; башти й будинки. Не дивлячись на це, діяли школа (медраш) і синагога, оточена стінами [9, с. 79]. У пристойному стані підтримувалися 2 кенаси (караїмські

молитовні будинки) та мусульманський мавзолей на городищі. У 1886 р. їх відреставрували до приїзду імператора Олександра III. В.Х. Кондаракі відвідав фортецю з баштами, високими стінами, залізними воротами. Спорудження укріплень автор помилково приписував останньому цареві тавро-скіфів Скілуру, доводячи це існуванням у скелі темниці й відділення для засуджених на смерть [2, с. 64]. Є.Л. Марков вважав, що ця двох'ярусна печера слугувала колишньою в'язницею ханів. Насправді вона використовувалася як господарське приміщення, а легендарна темниця знаходилася в нижньому ярусі двоповерхового печерного комплексу на північній околиці нового міста, між середньою та східною оборонною стінами [7, с. 488].

Однією з головних пам'яток печерного міста був мавзолей Ненекеджан-ханом – дочки хана Тохтамиша, яка померла, як вважалося, в 841 р. гіджри (1437 р. від Р.Х.). Мавзолей зберігся практично повністю. Це був об'єкт, що не охоронявся, – це привело до розбирання склепу у верхній частині. Неподалік нього знаходилася ханська мечеть, від якої майже не залишилося руїн [2, с. 65].

Караїмська спільнота Бахчисараю допомагала декільком родинам, які жили в місті задля нагляду й охорони пам'яток. Поряд із синагогою у тому ж дворі розташовувалися будинок і бібліотека рабина Авраама Самуїловича Фірковича (1786–1874), який за власний кошт наймав сторожа для захисту міста від розкрадання [7, с. 417].

У другій половині XIX ст. від колись великого населеного міста Мангуп-Кале збереглися тільки залишки стін, башт і замків. Євген Львович згадував про добре збережену передову стіну Табана-дере (яру шкіряників). Вона була зруйнована тільки в місці, де колись були ворота [2, с. 95]. Біля скель Чуфут-буруна (Жидівського мису) збереглася триярусна печера з чотирьох келій. Вона одночасно слугувала сторожовою баштою, бійницею та казармою. За стіною розташовувалося караїмське кладовище з незайманими давніми надгробками. Башта з боку Табана-дере була сильно поруйнована. При вході на Чамнук-бурун (Сосновий мис) знаходилися руїни замку та караїмської синагоги. Між Чуфут-буруном і Геллі-буруном (мисом Вітрів) у районі другого лісового спуску Гаман-дере (яру лазень) уціліли стіни й башти з безліччю зубців і бійниць. За Геллі-буруном у гарному стані були в'їзні й інші башти, що замикали вершину Капу-дере (яру воріт), і окремих замків при вході на Тешклі-бурун (мис щілини). Напроти переднього (західного) фасаду замку розташовувалися руїни християнської церкви та мечеті. У товщі Тешклі-буруна, вкритому з півдня та півночі печерами в декілька ярусів, була в'язниця та казарма. В деяких із них були доступні для огляду вцілілі цистерни, ясла, стовпи для прив'язі, алькови [7, с. 386–389].

Влада не займалася охороною залишків споруд Мангуп-Кале. Тому на місці пам'яток відвідувачі бачили купи сміття. Є.Л. Марков звертав увагу громадськості на те, що «залишки старовини зникають рік за роком, і цілком може бути, що за два роки мандрівник не знайде тих башт, які я ще бачив <...> Уже зараз насилу можна відшукати власне руїни синагоги, церкви та мечеті. Ніким

не оберігаються, руйнуються стихіями та неухтомом – ці давні пам'ятки стираються один услід за іншим з лиця землі» [7, с. 387–388].

Від печерного міста Черкес-Кермен збереглася лише висока чотирикутна башта на прямовисній скелі. На думку В.Х. Кондаракі, вона була споруджена водночас із Інкерманом тавро-скіфськими племенами [7, с. 128]. У башті знаходилися подвійні ворота, далі – неприступна цитадель Киз-Кулле (тагар. «Дівоча башта»). Однією з пам'яток міста був печерний християнський храм (еклісе), що вцілів унаслідок своєї недоступності (на порослій лісом скелі). Він був видовбаний у великому округлому камені, який відколовся від скелі. На зарослих чагарником і бур'яном дверях еклісе помітні залишки штукатурки та візантійських фресок (деякі грецькі написи під образами та лик Св. Миколая Угодника). В особливому відділенні на підвищенні розміщувався вівтар у вигляді кам'яного престолу із зображенням хреста, навколо – низькі кам'яні сидіння. Храм був недіючим, тому не охоронявся [7, с. 398–399].

Туристи не бачили слідів руїн Ескі-Кермена, оскільки печерне місто поросло лісом ще в XVI ст. Від укріпленого міста не збереглося ніяких пам'яток, окрім печер, що обсіпалися й були поруйновані часом. Є.Л. Марков відшукав каплицю з іконописом і грецькими написами, видовбану в скелі, що обрушилася. Неподаляк знаходився кріпосний вхід, а праворуч – велика печера. Її вважали грецькою церквою або залишками монастиря. Не дивлячись на руйнування, збереглися вирубані склепіння й стовпи, деякі з яких за положенням і формою нагадували вівтарі із залишками фресок. Перші відділення від були входу майже завалені. У лівому кутку стояла кам'яна труна простої форми з плитою без написів, поруч – інша, розкрита та порожня [7, с. 402]. У великих печерах нижнього ярусу, що слугували стайнями та кошарами, збереглися кам'яні ясла, стовпи з кам'яними вушками для прив'язі й цистерни. Є.Л. Марков указував на необхідність проведення археологічних розкопок у «печерах троглодитів», подібних ескікерменським [7, с. 403].

Печерне місто Тепе-Кермен із південного та східного боків було насичене більше, ніж сотнею печер у два або три яруси. Велика їх частина розкрита зовні через обвалення стін. В.Х. Кондаракі в другому ярусі виявив напівзруйнований храм із рельєфним зображенням на стінах. На вершині скелі серед куп каміння він вказав на християнський храм із вівтарем, колонами, купілля та декількома гробницями [2, с. 68–69]. За свідченнями Є.Л. Маркова, ця церква являла собою вузький зал із трьома вікнами, вирубаний у вапняковій скелі. До зовнішньої (віконної) стіни примикав вівтар, від якого збереглася частина його кам'яних стовпів. За ним слідували дві гробниці; одна (дитяча) – відкрита. Ніші у двох внутрішніх стінах храму також призначалися для поховань [7, с. 425–426].

Залишки фортеці Тепе-Кермен було важко розібрати. Від більшості споруд залишилися невеликі купи сміття. Тільки в одному місці Є.Л. Марков побачив фундамент із великих каменів. Він вважав, що назва Тепе-Кермена (від турецького «фортеця гірської вершини») доводила існування замку чи фортеці [7, с. 426]. В.Х. Кондаракі вважав, що на вершині Тепе-Кермена ніколи не було штучних укріплень, а печери служили тимчасовими поселеннями для його сторожів [2, с. 69]. Для від-

відувачів огляд міста був ускладнений, а іноді майже неможливий. На прямовисній скелі піші стежки завалювалися вапняковими стінами, що постійно обсипалися.

Скелі печерного міста Качі-Кальон знаходилися у стані постійного руйнування. Є.Л. Марков припускав, що в майбутньому зникне можливість відвідання верхнього склепіння печер [7, с. 428]. На вершині скелі В.Х. Кондаракі виявив сліди поселень первісних мешканців або штучних печер у декілька ярусів. Вище знаходилися руїни старого монастиря з підземними спорудами, а навколо нього – гробниці з висіченими хрестами грецької форми. Інтерес представляв кам'яний хрест у ніші кручі. Монастир був зруйнований каменями, що постійно обсипалися [2, с. 62].

Інтерес відвідувачів викликало останнє печерне місто Криму – Бакла. Одну з напівзруйнованих печер провідники іменували еклісе, але в ній не збереглося ніяких ознак храму. В скелях було висічено безліч цистерн. На думку Є.Л. Маркова, тут знаходився склад для зерна чи вина [7, с. 434].

Дослідники дійшли висновку, що печерні міста були давнім прихистком християнства у Криму. В них перші християни споруджували церкви та монастирі [7, с. 445]. Є.Л. Марков наводив як приклад добре збережені монастирі в Інкермані, Качі-Кальоні, Маріанполі, руїни монастирів у Ескі-Кермені й Тепе-Кермені. В.Х. Кондаракі в околицях татарського села Кокоз виявив залишки фортеці, храму та кладовища – «споруд первісних греків Тавриди». Краєзнавець відвідав давнє кладовище з надгробними каменями, подібними до грецьких в Алушті, але більшість з них були невідомої конструкції [2, с. 87].

До другої групи – військово-історичних пам'яток історії та культури Криму – відносяться визначні пам'ятки Судака, Феодосії, Севастополя та їх околиць.

Цікавою пам'яткою Судака були напівзруйновані укріплення генуезької фортеці [2, с. 239]. Добре збереглися ділянки східної та південної стін (зубці та залишки колод, які підтримували дерев'яні мости (на котрих стояли захисники), низько розташовані амбразури зі склепіннями). З шести башт на східній стіні від першої залишилася тільки нижня основа, а інша тріснула з вершини до фундаменту навпіл. Вона загрожувала швидким падінням, але найбільше постраждала західна стіна. В місці, де стіна повертала на південь, знаходився віцілий замок із трьома кутовими баштами, просторими приміщеннями та невеликим внутрішнім двором. Від стіни, прокладеної до вершини скелі на південний захід, залишилася велика кількість руїн, а в деяких місцях був помітний лише фундамент. Головна башта палацу Катара-Кулле (від грецького «Башта прокляття») була прикрашена різьбленням і зубцями. На ній збереглися дошка з написом, на якому вказувалося закінчення будівництва однієї з новітніх генуезьких башт до 1 липня 1394 р. [7, с. 243–245].

Є.Л. Марков згадував про гарно збережені неподалік замку руїни церкви у формі мечеті з круглим склепінням. За архітектурою, кам'яним різьбленням і зображенням Св. Георгія в кутку віконної прикраси краєзнавець зробив висновок, що первинно це був християнський храм, перетворений на мечеть. На це вказував магометанський альков, прибудований до будівлі з південного боку. Проте, автор дійшов помилкового висновку, тому що ця будівля спочатку була збудована як мечеть. Фортеця, в якій

знаходилася мечеть, була нижньою фортецею та внутрішньою цитаделлю Судака. Оборонні стіни були розташовані не з боку моря, а у фортеці. Таким чином, якщо фортеця була б захоплена, то основний захист зосереджувався б у цитаделі. Від її стін збереглися тільки руїни однієї житлової башти з піччю [7, с. 245].

Другий верхній замок Киз-Кулле («Дівоча башта») за розмірами менший за Катара-Кулле. У ньому збереглися залишки живопису. Одна половина замку служила каплицею або молитовницею, а в іншій розташовувався центральний склад фортеці (цистерна в скелі, сліди печі та житла). На березі з правого боку скелі вціліли залишки церкви з помітними слідами живопису [7, с. 247].

Після приєднання Криму до Російської імперії в Судацькій фортеці розташовувався гарнізон російських військ, і вона мала назву Кирилівська. Перебування військ ніяк не сприяло збереженню пам'яток: були засипані колодязь, льохи, невелика башта біля підніжжя верхньої скелі. Після солдатів залишилися велика кількість кам'яних куп від руїн казарм [7, с. 248]. Влада не вживала заходів до охорони Судацької фортеці, тому для облаштування казарм було розібрано безліч залишків старовини [7, с. 245]. На баштах Є.Л. Марков бачив 8 уцілілих дошок із латинськими написами та гербами генуезьких дворян і генуезької республіки. Останні перенесені до музеїв, але велика їх частина розграбована місцевим населенням із господарською метою. В другій половині XIX ст. недалеко від фортеці розташовувалася німецька колонія «Die Festung». Її жителі пасли всередині фортеці коней і волів, розібрали багато її споруд на каміння для спорудження своїх будинків [7, с. 243].

В.Х. Кондаракі також указував на відсутність охоронних заходів щодо пам'яток Судака. В цьому він убачав причину того, що місто рідко відвідували туристи, а виняток становили лише: 1) садовласники, що приїжджали на морські ванни чи на виноробство, 2) купці, що купували вина та фрукти, 3) парусні судна та комерційні пароплави, які рідко заходили в порт [2, с. 239].

Неподалік Судака розташовувалася стародавня Кафа (Феодосія), в якій у 1318 р. була споруджена православна церква. Від генуезької фортеці залишилися тільки напівзруйновані стіни та башти [7, с. 265].

Значне місце у творах краєзнавців займали пам'ятки оборони Севастополя в роки Кримської війни. У його відвідувачів інтерес викликали bastioni та місця битв. Після Кримської війни на Північній стороні Севастополя всі батареї збереглися майже в нешкоджененому вигляді. Корабельна сторона Севастополя була сильно поруйнована, а корпуси Лазаревських казарм стояли в руїнах. Є.Л. Марков зазначав, що це були шпигали та казарми моряків, а стіни були побиті ядрами [7, с. 92]. На вершині Малахового кургану знаходилася кам'яна башта, в якій уціліла тільки нижня половина [7, с. 94]. В.Х. Кондаракі турбувало те, що в ролі екскурсоводів для туристів нерідко виступали візники. На цю проблему він звертав увагу громадськості [2, с. 110]. Дослідники згадували про ворожі табори, траншеї, батареї в околицях Севастополя (від Камишової бухти, Георгіївського монастиря та Балаклави з одного боку – до річки Чорної з іншого). Від них збереглися лише кам'яні фундаменти [7, с. 116].

Біля Севастополя численні могили загиблих під час війни були обнесені огорожами. Над могилами полеглих захисників міста споруджені храми [2, с. 111]. Місця поховань ворожих солдатів також огорожені й збудована церква. Доглядач-француз і сторож жили при кладовищі задля охорони його надгробків [7, с. 121].

Роботи з відновлення Севастополя йшли поволі; лише трохи відродилася «та частина міста, яка лежала на південному схилі пагорбу, ближче до базару; вона була не так доступна ядрам і тому легше відбудувалася» [7, с. 86]. Є.Л. Марков зазначав, що будівництво Володимирського собору на Центральному міському пагорбі тривало довго і було мало помітним: розпочате в 1853 р, воно було закінчене лише в 1888 р. У склепі собору покоїлися адмірала М.П. Лазарев, В.А. Корнілов, П.С. Нахімов, В.І. Істомін. Згадані Миколаївська церква на Братському кладовищі захисників Севастополя, збудована 1870 р., а також пам'ятник, що поволі зводився на Малаховому кургані. Таким чином, краєзнавці визначили, що місто і його околиці подібні до надгробних пам'ятників [7, с. 87].

Серед пам'яток в околицях Севастополя виділялася генуезька фортеця Чембало. На горі над бухтою підносилися її башти і стіни, які в другій половині ХІХ ст. були єдиним джерелом інтересу для відвідувачів Балаклави. Італійський генерал Альфонсо Ферреро Ламармора вивіз останні археологічні пам'ятки, що вціліли до Кримської війни [7, с. 304]. Тому краєзнавці не виявили нічого цікавого у давній фортеці. В.Х. Кондаракі знайшов сліди англо-французьких таборів.

Краєзнавці неодноразово згадували про будівельні й реставраційні роботи з відновлення православних обителей: Анастасіївської на р. Качі, Балаклавської Георгіївської, Бахчисарайської Успенської, Інкерманської Св. Климента, Катерлезької Георгіївської поблизу Керчі, Кизилтаської Св. Стефана Сурозького, Космодаміановської, Херсонеської.

У 50-ті роки ХІХ ст. Успенський монастир почав відроджуватися за ініціативою архієпископа Херсонського та Таврійського Інокентія (Борисова) та за фінансовою допомогою Святішого Синоду. На виділені кошти були зведені Константинівська церква й нові монастирські будівлі. Проте, позолочені образи та новий живопис змінили його давній характер. Сходами, вирубаними у скелі, можна було потрапити у старовинні церкви, вхід до котрих прикрашали візантійські фігури святих мучеників [7, с. 73].

В.Х. Кондаракі серед пам'яток, розташованих на Трахейському (Кам'яному, Гераклеїському) півострові, виділяв наступні: руїни Херсонеса, залишки храму, де хрестився Св. Володимир; Георгіївський монастир, містечко англо-французів на околицях Камішової бухти, англо-французьке кладовище з монументами [2, с. 111].

Стародавні мармурові храми давньогрецької колонії Херсонес були зрівняні з землею, а їх плити розграбовані каменярами для спорудження казарм у Севастополі [7, с. 118]. У 1827 р. в Херсонесі були проведені перші наукові розкопки. З 1850-х років ними займалися ченці відкритого Свято-Володимирського монастиря. Систематичними розкопками з 1888 р. керувала Імператорська Археологічна комісія, яка відкрила й очистила фундаменти середньовічних храмів. Під час розкопок

на місці хрещення кн. Володимира Святославовича був виявлений храм із хрещальною. Красназавці згадували ще один храм, що був місцем соборного служіння. Навколо вітваря амфітеатром йшли мармурові східці, що слугували сидіннями для духовництва. Є.Л. Марков бачив залишки ще двох невеликих храмів, що мали в плані форму хреста й були оздоблені білим мармуром. Уламки колон, карнизів, престолів, сидінь, хрестів були складені купами в монастирських дворах [7, с. 120]. Але цінних знахідок не було виявлено, оскільки під час Кримської (Східної) війни французи сильно розорили Херсонес, проводячи численні археологічні розкопки. Незважаючи на це, наприкінці XIX ст. пам'ятка була цікавим об'єктом для відвідання паломниками: всюди фундаменти давніх споруд, залишки стін.

В околицях Севастополя (неподалік Балаклави) розташовувався Георгіївський монастир. У 1891 р. до його тисячолітнього ювілею були відреставровані споруди, очищений виявлений під час розкопок середньовічний печерний храм, на скелі споруджений кам'яний хрест [7, с. 122]. В Інкерманському монастирі збереглася церква (круглі ніші та балкон). З церкви йшли ходи до численних печер у скелях. Вони були небезпечні для відвідувачів: ходи та цілі стіни вивітрилися від часу й обрушилися [7, с. 139].

Неподалік Судака знаходився Кизилтаський монастир (кримськотатарськ. «кизил таш» – «червоний камінь», «червона круча»), заснований у 1853 р. Поблизу нього в лісі розташовувався біломармуровий пам'ятник, осінений високим хрестом із необтесаних стовбурів дерев. Він був споруджений на місці, де в серпні 1866 р. татари убили першого настоятеля Кизилтаської кіновії ігумена Парфенія. При ньому печера з цілощитим джерелом у скелі перетворилася на скит із двома готелями, церквою та келіями [7, с. 270].

Серед обширної історико-культурної спадщини Криму виділялися палацово-паркові комплекси, розташовані в Бахчисараї та на Південному березі Криму. В Бахчисараї примітними були ханський палац, фонтан і некрополь. Серед великої кількості приміщень палацу різного призначення інтерес викликали зал судилища та кабінет Менглі-Гірея. Серед визначних пам'яток палацу Є.Л. Марков виділяв ханську мечеть, де збереглися залишки татарського живопису: кахляна стіна надзвичайно міцної роботи. Бахчисарайський палац у первісному вигляді майже не зберігся, позаяк руйнувався під час воєн і пожеж. У 1836 р. він майже згорів, а під час Кримської (Східної) війни був перетворений на військовий шпиталь. За державні кошти проводилися реставрація палацу, яка була загалом невдалою, оскільки реставратори не зрозуміли дух східного живопису, й своїми яскравими візерунками віддалилися від строкатості східного арабеску [7, с. 67].

Південний берег Криму багатий пам'ятками історії та культури, що обумовлено проживанням тут багатьох народів. Інтерес викликали збережені пам'ятки на г. Аюдаг (або Біюк-Кастель) («Велика кріпосна гора») та г. Кучюк-Кастель («Мала кріпосна гора»). На верхівці останньої Є.Л. Марков виявив руїни стіни, сама ж гора була захищена подвійним кільцем укріплень [7, с. 169]. В.Х. Кондаракі вказував, що на г. Кастель було знайдено велику кількість залишків стародавніх укріплень,

церков, жител і череп'я від глиняного посуду [2, с. 234]. На її вершині Є.Л. Марков дослідив багато каменів, що залишилися від руїн стародавніх поселень. Посередині верхівки гори автор виявив залишки споруди з 5 відділень, що відрізнялася від інших наявністю вапняної кладки, великою кількістю правильно тесаних плит червонуватого каменю та посуду. Він припустив, що це був один храм із трьома прибудовами над могилами поважних людей – монастир Св. Прокла [7, с. 170].

Головною пам'яткою Алушти були руїни укріпленого замку Алустон. За відомостями Є.Л. Маркова, в другій половині XIX ст. він зберігся краще від багатьох давніх фортець Криму. Вціліли 3 високі башти із зовнішніми половинами майже до самої вершини та залишки стіни. Влада не займалася охороною й збереженням для майбутніх поколінь цінної пам'ятки історії та культури. Не піклуючись про свою безпеку, кримські татари селилися між баштами й стінами стародавньої фортеці. Замок знаходився в жалюгідному стані, оскільки він ніколи не реконструювався. Автор писав, що коли влада не буде вживати ніяких охоронних і реставраційних заходів, то башти й стіни можуть звалитися у будь-який момент на житла татар [7, с. 187].

Біля підніжжя г. Демерджи збереглися залишки великої фортеці Ісарчік (тагар. «фортеця»). За переказами, на вершині гори під час панування генуезців був замок. Є.Л. Марков уточнював, що стіна із укріпленнями йшла вздовж східного ланцюгу Яйли й переходила на г. Чатир-Даг. На південно-західних скелях Чатир-Дагу він бачив цілком уцілілі залишки стіни, збудованої «не наприкінці XIV або початку XV ст., а ще в VI ст.» [7, с. 188]. Він вважав, що одні й ті ж руїни могли бути пам'ятками багатьох народів. Цим автор пояснював існування на вершині гори Кагель разом із залишками витончених будівель руїн насухо складених циклопічних куренів із каменю [7, с. 190].

Багато пам'яток історії та культури Південного берега Криму представлені: дачами та палацово-парковими ансамблями. Дачі починалися з Форосу, потім по черзі слідували Мухалатка, Мшатка, Мелас. Це «поселення сивої старовини, хоча не про багатьох відомо що-небудь напевне. Тільки Форос – ім'я цілком історичне. На його місці була генуезька колонія Форі, а перед тим – грецьке поселення» [7, с. 323]. Від Кікінєзу до Алушки розташовувалася велика кількість дач і руїн старовинних споруд – укріплень, збудованих на скелях, що оберігали доступ до південного берегу з моря й через гірські проходи. Вцілілі руїни фортець Є.Л. Марков бачив на мисі Кікінєз, на Ліменській скелі, на скелях біля «Старого проходу» через Ялту, Ескі Богаз, навпроти Кікінєзу [7, с. 326]. В.Х. Кондаракі вважав ці розвалини фортець поселеннями стародавніх греків. Він згадував про 2 укріплення на неприступних скелях Біюк і Кучюк на околиці татарського села Кіркенєз [2, с. 149]. На околиці Лімени він відвідав на обривистій скелі 2 добре збережені фортеці – Лімен-Кале (або Ісар) і Панае. Біля них були знайдені монети, скляні браслети синього кольору та намисто в декількох похованнях, викладених невеликими плитами [2, с. 156].

Багато пам'яток від Байдар до Симеїзу безслідно зникли через безперервні руйнування берегових скель Яйли. Лімена також була усяяна осколками Яйли. В

Симеїзі В.Х. Кондаракі бачив залишки давньої стіни та давньогрецького храму [2, с. 162]. У другій половині XIX ст. за давньою пристанню Лімени у Симеїзі був облаштований обширний маєток Мальцова з безліччю парків і дач [7, с. 328].

Біля підніжжя г. Ай-Петрі (Св. Петра) розташовувалася Алупка. Біля неї знаходилися залишки стародавнього укріплення (за переказами – храму Св. Петра), в деяких місцях якого збереглися стіни споруд [2, с. 166]. У другій половині XIX ст. головною її пам'яткою був палацово-парковий комплекс (літня резиденція генерал-губернатора Новоросії кн. М.С. Воронцова). Весь комплекс Алупкінського замку складався з двох корпусів палацу й обширного двору з двоповерховими господарськими спорудами [7, с. 365].

У другій половині XIX ст. була розташована велика кількість дач від Алупки у напрямку Ялти. Спочатку був Місхор із прекрасними будинками, потім Корсіз і Гаспра з кам'яними замками [7, с. 329]. У Гаспрі було влаштовано два маєтки – Великого князя Михайла Миколайовича та графа І.О. Паніна.

В.Х. Кондаракі вважав Місхор поселенням стародавніх греків, яке тягнулося до Гаспри. На це вказували 2 укріплення: в центрі цих поселень – Гаспра-ісар (біла стіна) та на мисі Ай-Тодор – Ліман-бурун-ісар (стіна носової пристані або затоки) [2, с. 169]. На місці останнього збереглися залишки споруд і храму, а також частина білих мармурових колон, одна з яких із зображенням грецької форми була перенесена до Алупки [2, с. 170]. На околиці Місхора він відвідав добре збережені стародавні циклопічні гробниці у формі великих кам'яних ящиків, позбавлених грабіжниками передньої плити для вільного проходу всередину. Краєзнавець вважав їх пам'ятками часу босфорського володарювання й указував на необхідність уважнішого вивчення [2, с. 171–172]. У Гаспрі знаходилися руїни церкви Ай-Ян (Св. Іоанн) і дуже часто зустрічалися християнські могили [2, с. 175].

Кримське узбережжя від мису Ай-Тодор до Ялти називалося царським через наявність багатьох пам'яток історії та культури, представлених дачами, що належали імператорській родині. Першою була спорожніла Верхня Ореанда Великої княгині Олени Павлівни, потім Нижня Ореанда Великого князя Костянтина Миколайовича та Лівадія, що належала імператриці. Краєзнавець вважав, що найбільшій уваги заслуговувала Нижня Ореанда [7, с. 330]. У ній розташовувався «продовгуватим чотирикутником з білого інкерманського каменю обширний палац, що тримається з південного боку на 8-ми величезних цинкових стагунях» [2, с. 178]. Трохи нижче за Верхню Ореанду В.Х. Кондаракі бачив залишки давньогрецького укріплення Ісар і жител [2, с. 176].

Серед пам'яток інтерес становила Лівадія, яка до 1779 р. була грецьким поселенням Ай-Ян (Св. Іоанн). В.Х. Кондаракі згадував про руїни сільського храму з джерелом води, на місці якого в другій половині XIX ст. був споруджений фонтан. Він вважав, що на околиці Лівадії у стародавні часи проживали іраклійці (засновники Херсонеса та Босфорського царства), про що свідчили могили, в яких знайдені череп'я глиняних посудин і скляні прикраси з єгипетської маси – як у Керченських курганах [2, с. 186]. У другій половині XIX ст. Лівадія відрізнялася від будівель

Алупки, Ореанди й інших місць Південного берегу Криму. Палац являв собою невеликі дерев'яні будиночки з цікавою за архітектурою церквою [2, с. 188].

На околиці Ялти туристи поблизу Ауткінського водопаду Учан-Су відвідували руїни давнього укріплення Учан-Су-Ісар: споруда високих воріт, вузькі бійниці, товсті стіни, що стоять над прямовисним обривом [7, с. 337]. В.Х. Кондаракі в цьому укріпленні вбачав залишки стародавньої фортеці Зігоїсар, яка відрізнялася від інших воротами, що утворювали високу арку. В Аутінській долині відкриті поховання з глиняними посудинами. Навпроти Форфори, біля підніжжя Лівадійської ротонди в місцевості Пола-Клесія знаходилися могили, а також фундаменти жител [2, с. 192].

В.Х. Кондаракі в районі села Дерекой виявив у гарному стані дві циклопічні могили [7, с. 225]. В Ай-Василі (Св. Василь) він бачив руїни давньогрецького храму, не розібраного, на щастя, на нові споруди. У давньогрецькому поселенні Магарач знаходилися руїни невеликого укріплення Палео-Кастрон (фортеця). В Нікіті збереглися залишки укріплення на мисі Рускофілі-Кале та церкви, перетвореної на мечеть [2, с. 227–230].

У напрямку від Ялти до Нікітського ботанічного саду інтерес становила Верхня Масандра, колись грецьке поселення зі збереженою частиною вівтаря стародавнього храму. В лісі біля скелі Кизил-кая знаходилися руїни двох монастирів – Св. Георгія та пророка Іллі [2, с. 229]. У Гурзуфі знаходилася давня пам'ятка – «Гурзувицька цитадель» із залишками напівзруйнованого замку, уламками стін, башточок і сходів [7, с. 348]. На горі біля Гурзуфа збереглися залишки давньогрецького укріплення [2, с. 231].

Красзнавці згадували про 2 пам'ятки історії та культури на г. Аюдаг: з одного боку – Артек, з іншого – Партеніт. У районі Артека розташовувалося давньогрецьке поселення, що підтверджували знахідки амфор [2, с. 232]. У другій половині XIX ст. археологічні знахідки підтвердили думку про старовинне походження Партеніту: на думку вчених, храм цнотливої богині таврів був збудований тут, а не на мисі Партеніум у Георгіївському монастирі [7, с. 352]. У напрямку до Алушты увагу красзнавців привернули масток М.М. Расвського «Карасан», Кучюк-Ламбат [Малий маяк] із каплицею та будиночком серед кипарисів. Далі були розташовані дачі: Суук-Су, Артек (Кардіа-Грікон).

Є.І. Марков визначив низку проблем, які слід було вирішити державі, щоб залучити більшу кількість туристів задля відвідин пам'яток історії та культури Криму. Російське товариство пароплавання і торгівлі не виділяло кошти на облаштування пристаней. Автор пропонував додати рейси до найбільш відвідуваних пам'яток Південного берега Криму, оскільки пароплави Товариства заходили до Ялти в розпал сезону лише двічі на тиждень, в Балаклаву, Алупку, Гурзуф, Алушту і Судак регулярно взагалі не навідувалися. Проте, «движенъе Алушты, как и вообще всего Южного берега, вперед больше всего заметно из повышения цен на земли, возрастающих в ужасающем раз-мере» [7, с. 466]. В.Х. Кондаракі зазначав необхідність відкриття залізниці до одного з портів Чорного моря. Багато з місцевостей Південного берега Криму не були сполучені між собою поштовим трактом. Він пропонував прокласти дороги до важкодоступних

пам'яток, що знаходилися осторонь головного шосе – це сприяло б перетворенню їх у відвідувані об'єкти. Стежки, що сполучали їх між собою, проходили над обривами, які з причини неміцності ґрунту після дощів постійно обсипалися [2, с. 138].

Таким чином, утворчій спадщині двох найбільших краєзнавців-популяризаторів кримознавчої історико-культурної спадщини – Є.Л. Маркова та В.Х. Кондаракі – подибуємо найважливішу за значенням, крупну за об'ємом практичну інформацію про пам'ятки краю: описи, супроводжені рясним ілюстративним матеріалом.

Джерела та література

1. Венгеров С. Марков Евгений Львович / С. Венгеров // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 17 А. – С. 659–660.
2. Кондаракі В.Х. Универсальное описание Крыма / В.Х. Кондаракі. – Т.1: [Топографический обзор полуострова для путешественников]. – Николаев, 1873. – 234 с.
3. Марков Е.Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е.Л. Марков. – СПб., 1872. – 505 с.
4. Марков Е.Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е.Л. Марков. – 2-е изд. – СПб. ; М., 1884. – VII, 593, III с.
5. Марков Е.Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е.Л. Марков. – 3-е изд. – СПб., 1902. – 573 с.
6. Марков Е.Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е.Л. Марков. – 4-е изд. – СПб. ; М., 1911. – XI, 520, IV с.
7. Марков Е.Л. Очерки Крыма: картины крымской жизни, истории и природы / Е.Л. Марков. – К. : Стилюс, 2009. – 512 с.
8. Непомнящий А.А. Подвижник крымского краеведения – В.Х. Кондаракі / А.А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19–43.

Молочко Е.В. Вопросы охраны историко-культурного наследия Крыма в работах краеведов-популяризаторов

Во второй половине XIX века совершенствовались формы экскурсионно-познавательной работы и методы краеведческих исследований Крыма. Работы краеведов-популяризаторов выполняли свою функцию в деле просвещения и ознакомления с историко-культурным наследием края приезжающих. В них содержались сведения о сохранности памятников истории и культуры, охранных мероприятиях и реставрационных работах, направленных на их сохранение.

Ключевые слова: Е. Л. Марков, В. Х. Кондаракі, Крым, памятники, охрана историко-культурного наследия.

Molochko E.V. Questions of guard of historical-and-cultural heritage of Crimea in researches of its researchers and popularizes

In the second half of the XIX century improved form of excursion and cognitive work and methods of natural history research of the Crimea. Work of local lore, popularizes to perform its function in education and acquaintance with the historical and cultural heritage of the region coming. They contained information about the preservation of monuments of history and culture, environmental activities and restoration work aimed at their conservation.

Key words: E.L. Markov, V.H. Kondaraki, Crimea, monuments, protection of historical and cultural heritage.